

ROZWÓJ OSOBOWY PRÓBA KONCEPTUALIZACJI PROBLEMU W NAWIĄZANIU DO PSYCHOLOGII *LIFE-SPAN**

MARIA STRAŚ-ROMANOWSKA

Instytut Psychologii
Uniwersytet Wrocławski

PERSONAL DEVELOPMENT. AN ATTEMPT
TO TAKE THE PROBLEM IN THE LIFE-SPAN VIEW

Summary: The article is a proposal to recognize the criteria of personal development of an individual. Personal development is thought to be changing of point of reference an individual adopts towards the main spheres of life. With respect to this assumption as the criterion of personal development the type of point of reference can be used. There are singled out three stages of personal development: the first one, socialization, with the external, social point of view dominating; the second one – individualization, with the internal, subjective point of view, and the third, specific one, with the transpersonal perspective. At the first stage the meaning of lives is imposed on the individual, at the second it is constituted by the individual himself, and at the third stage the meaning of life is discovered by the individual in the whole context of his experiences. Personal development is thought to be grounded in post-formal thinking operations.

Wprowadzenie

Problematyka przemiany osobowej, jako zjawiska związanego istotowo ze świadomym życiem człowieka, podejmowana jest w pracach psychologicznych zasadniczo w odniesieniu do człowieka dorosłego. Do wzrostu zainteresowania tą problematyką, która obecna jest w psychologii co najmniej od czasów C.G. Junga, niewątpliwie przyczynił się intensywny a trwający od końca lat sześćdziesiątych rozwój psychologii *life-span*¹ (Baltes, 1984; Tyszkowa, 1988). Orientacja ta, dopuszczając wieloparadygmatyczne podejście w badaniach nad ludzkim rozwojem, obejmującym – według przedstawicieli tej orientacji – całe życie jednostki, niejako usankcjonowała podejmowanie

---

* Artykuł został przygotowany na zamówienie Redakcji. Prezentujemy go Czytelnikom w przekonaniu, że może on zainicjować szerszą dyskusję, do której zapraszamy.

¹ Podejście do badań nad rozwojem określane przez Autorkę jako „psychologia *life-span*” (od ang. *life-span developmental psychology*) od pewnego czasu nazywane jest w polskiej literaturze „psychologią rozwoju człowieka” (od Redakcji).

na gruncie psychologii akademickiej problemów uznawanych niegdyś za nienaukowe – bo nie dające się badać przy pomocy „twardych”, obiektywnych metod, lub co najmniej mało ważne – bo nie związane z szeroko pojętą *praxis*. Należą do nich problemy osobowego istnienia człowieka.

Kategoria osoby, oraz rozwoju osobowego, będąc ściśle związana z subiektywnością, z doświadczeniem wewnętrznym jednostki, z fenomenologicznym światem jej przeżyć, jest kategorią nieinstrumentalną, nieadaptacyjną, nie należącą do dziedziny problemów funkcjonowania czy zachowania się człowieka w sytuacji, i jako kategoria subiektywna kwalifikuje się do badania raczej metodami „miękkimi”, jakościowymi (Straś-Romanowska, 1997)².

Osobą, czyli podmiotem jest człowiek, najogólniej ujmując, jako byt świadomy, przeżywający swoje istnienie, ustosunkowujący się do świata oraz do siebie w świecie (Husserl, 1989; Luijpen, 1972)³. To właśnie za sprawą przeżywania, trwania niejako w strumieniu świadomości, które jest dynamicznym procesem konstytuującym osobę, określa się ją mianem, który istnieje, „staje się” (*human being*), a nie – który „jest” (Maslow, 1986; Plessner, 1988).

Ze względu na zakres czy przedmiot ustosunkowań, wyszczególnić można kilka aspektów osobowego istnienia (*personal being*). W najszerszym znaczeniu przejawia się ono we wszelkiego rodzaju doświadczeniach wewnętrznych, przeżyciach obejmujących także „grę” świadomości i nieświadomości. Ten aspekt sytuuje problematykę osoby, oraz osobowego rozwoju, w rozległym nurcie, określanym tradycyjnie w piśmiennictwie psychologicznym ogólnym mianem psychologii podmiotu lub psychologii *ego*, której przedstawicielami są tacy klasycy, jak: A. Adler, G. Allport, C.G. Jung, E. Erikson. W węższym znaczeniu, istnienie osobowe rozumiane jest jako transcendowanie, czyli wykraczanie przez podmiot w doświadczeniu wewnętrznym poza rzeczywistość empiryczną, modelową w kierunku świata metafizycznego, powiązane z poczuciem przynależności do tego świata oraz łączności z jego siłami, uznawanymi w sposób oczywisty za siły wyższe, jakkolwiek bądź nazywane – Bogiem, Transcendencją, Najwyższą Świadomością, Kosmiczną Jaźnią itp. Ten punkt widzenia problematyki osobowego istnienia charakterystyczny jest dla psychologii transpersonalnej, czerpiącej inspirację z kultury Wschodu. Jej reprezentantami są: C.N. Alexander, S. Grof, A. Lowen, K. Wilber; poglądy zbliżone do transpersonalizmu można częściowo odnaleźć również w pracach A. Masłowa. Wreszcie w znaczeniu wąskim, specyficznym, za kryterialną cechę

² Kategoria osoby w zasadzie jest kategorią filozoficzną. Na gruncie psychologii jej znaczenie jest w oczywisty sposób uproszczone, choć nawiązuje do istotnego atrybutu osoby wskazywanego przez filozofów (zob. Gałdowa, 1999).

³ Warto zauważyć, że pojęcie podmiotowości definiowane jest w piśmiennictwie psychologii akademickiej na ogół bądź zgodnie z założeniami psychologii mechanizmów regulacyjnych – jako całość procesów uczestniczących w regulacji stosunków jednostki z otoczeniem (Tomaszewski, 1985), bądź zgodnie z koncepcją psychologii poznawczej – jako przekonanie o „autorstwie” i „aktorstwie” własnych działań. Jako takiemu nadaje się pojęciu podmiotowości status kategorii empirycznej (zob. np. Gliszczyńska red., 1983).

osoby uznaje się istnienie w wymiarze moralnym. Badacze podzielający tę ideę, znaną na gruncie psychologii pod nazwą personalizmu – J. Atchley, K. Dąbrowski, A. Gałdowa, R. Harre, J. Fowler, V.E. Frankl, A. Kępiński – uznają, że tym co określa osobowe istnienie człowieka jest jego zdolność do autotranscendencji, do przekraczania własnych ograniczeń ze względu na wartości – moralne oraz religijne. Idea personalizmu obecna jest od wieków w kulturze Zachodu, związanej z tradycją judeo-chrześcijańską, a współcześnie w sposób szczególny z antropologią filozoficzną przełomu XIX i XX w. oraz filozofią dialogu – dziedzinami reprezentowanymi przez takich myślicieli, jak: L. Binswanger, M. Buber, M. Krapiec, E. Levinas, K. Jaspers, H. Plessner, F. Rosenzweig, M. Scheler.

W ramach orientacji personalistycznej uznaje się, że istotą osobowego istnienia jest świadome, rozumne, refleksyjne ustosunkowywanie się człowieka do rzeczywistości oraz intencjonalne poszukiwanie sensu zdarzeń na różnych, nie tylko racjonalnych i materialnych, płaszczyznach. Istnienie osobowe – „bycie-w-świecie”, istnienie „ex-centriczne”, ku światu, ku wartościom – jest egzystowaniem, nazywanym też przez psychologów, którzy nawiązują do idei personalizmu, istnieniem podmiotowym (Gałdowa, 1992), neotycznym (Frankl, 1978; Popielski, 1993) lub duchowym (Atchley, 1997; Bee, 1996). Egzystowanie, jako istnienie osobowe, wynika ze szczególnej „kondycji” człowieka (Plessner, *op.cit.*). Owa osobliwość polega na tym, że człowiek jest istotą: po pierwsze – *rozumną*, zdolną do myślenia abstrakcyjnego, do refleksji i autorefleksji – otwartą poznawczo i poszukującą sensu; po drugie – *autonomiczną*, posiadającą wolę dzięki temu zdolną do uniezależniania się od presji otoczenia oraz mechanizmów własnej psychiki (potrzeb, nawyków, namiętności) – predysponowaną do autodeterminacji; po trzecie – *etyczną*, wrażliwą na wartości, doświadczającą uczuć wyższych, miłości, powinności, odpowiedzialności oraz poczucia winy itp. – kierującą się w postępowaniu sumieniem⁴.

Trzy wskazane atrybuty osoby: *rozum, wola* oraz *sumienie* łącznie stanowią kryterium odróżnienia wymiaru osobowego, jako nieinstrumentalnego – od wymiaru regulacyjnego, będącego wymiarem instrumentalnym, służącym adaptacji; równocześnie atrybuty te stanowią podstawę przeciwstawienia fenomenowi egzystencji – regulacyjnym mechanizmom funkcjonowania psychicznego (Harre, 1986). Wymiarem regulacyjnym, adaptacyjnym rządzi zasada determinizmu (stąd wypływa uzasadnienie dla mocno ugruntowanego w psychologii akademickiej określenia procesów uczestniczących w kształtowaniu relacji: „ja – świat” mianem mechanizmów regulacyjnych, a psychologii mianem nauki o tychże mechanizmach), natomiast wymiar osobowy podlega prawu sensu, tj. poszukiwania i odkrywania przez człowieka znaczeń w faktach rzeczywi-

⁴ Wymienione atrybuty osobowego istnienia zawarte są również *implicite* w transpersonalnej wizji człowieka. Jedną z istotnych, choć nie jedyną różnicą jest jednak to, że o ile w nurcie personalistycznym duchowość traktowana jest jako „funkcja” umysłu i wiary, o tyle w psychologii transpersonalnej jest ona pojmowana jako zjawisko raczej uczuciowe, związane z cielesnością (zob. Lowen, 1991).

stości, poprzez ich interpretację i rozumienie w kontekście całokształtu doświadczenia oraz twórczą syntezę (Bouveresse, Parret, 1981).

Prawo sensu urzeczywistnia się – jak można sądzić – dzięki swoistym właściwościom procesów umysłowych człowieka dorosłego, nazywanych postformalnymi, które uzdalniają go do relatywizowania różnorodnych perspektyw oglądu świata (myślenie relatywistyczne), godzenia przeciwieństw i rozumienia paradoksów (myślenie dialektyczne) oraz strukturalizowania elementów rzeczywistości w sensowną, choć niekoniecznie logiczną całość (myślenie kontekstualne) (Arlin, 1984).

Celem niniejszego artykułu jest rozpoznanie psychologicznych kryteriów rozwoju człowieka w jego osobowym wymiarze. W obecnej fazie rozważań przyjęto szeroką płaszczyznę rozumienia kategorii osoby, uwzględniającą ten jej atrybut, który jest tyleż kluczowy co ogólny, a zdefiniowany jako zdolność człowieka do świadomego, intencjonalnego ustosunkowywania się wobec świata oraz siebie samego. Artykuł jest również próbą powiązania danych dotyczących rozwoju podmiotowości z wiedzą na temat rozwoju poznawczego człowieka dorosłego, pochodząca z postpiagetowskiego nurtu badań nad myśleniem (Arlin, *op. cit.*; Labouvie-Vief, 1990; 1995; Pascual-Leone, 1990).

Rozwój osobowy jako przemiana ustosunkowań człowieka wobec świata

Zgodnie z definicją osoby jako istoty świadomej, intencjonalnie ustosunkowującej się do świata, przyjąć można, iż rozwój osobowy polega, najogólniej ujmując, na przemianie podmiotowych ustosunkowań i tym samym na przemianie sposobu bycia człowieka w świecie.

Na treść ustosunkowań składają się sensory, znaczenia odkrywane przez podmiot w obrazie świata, dlatego rozwój osobowy można określić także jako proces swoistej emancypacji, wyzwania się czy porzucania starych sensów na rzecz sensów nowych, wyrażających głębsze i subiektywnie bardziej trafne rozumienie porządku świata oraz osnowy własnego życia (zob. Gałdowa, 1990).

Pojęcie sensu w odniesieniu do zjawisk doświadczenia wewnętrznego oznacza rezultat procesu rozumienia (Bouveresse, Parret, 1981). Jako taki jest ów sens kategorią fenomenologiczną, a nie logiczną, która to zostaje wyinferowana w toku rozumowania; o prawdziwości sensu fenomenologicznego decyduje subiektywne poczucie oczywistości, nie zaś intersubiektywne kryterium prawdy-fałszu (Bocheński, 1992). W procesie odkrywania sensu, który jest treścią doświadczenia wewnętrznego, wiedza i kompetencje (w znaczeniu ilości posiadanych informacji oraz sprawności ich przetwarzania) nie odgrywają tak znaczącej roli, jak w procesie dochodzenia do sensu obiektywnego, będącego wynikiem rozumowania. W rozumieniu rolę decydującą odgrywają skojarzenia, intuicja, wgląd, zdolności wielowymiarowego i całościowego, syntetycznego ujmowania

rzeczywistości. Można uznać, że gestaltowskie prawo relacji: „część-całość” dominuje w tym wypadku nad przyczynowo-skutkowym prawem logiki. Specyficzne dla rozumienia cechy procesów umysłowych to cechy poznania postformalnego, uznanego przez badaczy problematyki rozwoju poznawczego za typowe dla osób w okresie dorosłości i późnej dorosłości (Arlin, *op. cit.*). Badania pokazują jednak, że cechy te współwystępują również w procesie rozwoju *ego* (Labouvie-Vief, 1989; 1995), który to proces wydaje się być względnie niezależnym od wieku (Sinnott, 1994)⁵. Być może to nie wiek, ani związane z nim doświadczenia, jak to się na ogół przyjmuje w psychologii rozwoju poznawczego, ale uwolnienie czy zaangażowanie sił rozwojowych jednostki decyduje o uruchomieniu zdolności, które dotąd tkwiły nie wykorzystane w jej umyśle, zaś związane z wiekiem kryzysy, destabilizujące dotychczasowy porządek życia, odgrywają w tym procesie jedynie niespecyficzną, choć ważną rolę czynników spustowych.

Podstawowe kryteria i główne etapy rozwoju osobowego

Zgodnie z definicją rozwoju osobowego, jako przemiany ustosunkowań jednostki wobec głównych obszarów rzeczywistości, za podstawowe kryterium tego rozwoju przyjęto punkt odniesienia lub perspektywę, w jakiej jednostka ustosunkowuje się do rzeczywistości, interpretuje ją i odczytuje sensy zachodzących w niej zdarzeń. Ze względu na powyższe kryterium, wyodrębnić można trzy zasadnicze etapy na drodze przemiany osobowej: Etap pierwszy, przedwstępny lub rudymenarny, to etap dominacji perspektywy zewnętrznej, społecznej; etap drugi, wstępny jest etapem przełomowym, gdyż na nim dochodzi do zmiany perspektywy zewnętrznej – na wewnętrzną, podmiotową; etap trzeci, radykalnie różny od poprzednich, uznano za etap właściwego rozwoju osobowego, gdyż charakteryzuje go dominacja perspektywy transcendentnej, transpersonalnej (ponadpodmiotowej), która jest wolna od jakichkolwiek emocjonalnych zaangażowań.

Przemianę osobową, przebiegającą na trzech wyodrębnionych etapach, należy rozpatrywać w odniesieniu do trzech głównych obszarów ustosunkowań człowieka. W antropologii filozoficznej uważa się, że obszarami tymi są: 1) własna osoba, 2) świat przyrodniczy i społeczny, a w nim szczególnie bliskie osoby, oraz 3) świat wartości, *Sacrum* oraz sytuacje graniczne – śmierć i cierpienie (Binswanger, 1963; Buber, 1993; Frankl, 1984).

Etap I, przedwstępny, obejmuje ten okres rozwoju osobowego, który charakteryzuje się silną niezależnością podmiotu od otoczenia, ukierunkowującą jego aktywność na świat zewnętrzny i sprzyjającą przyswajaniu społecznych norm zachowania, języka konwencjonalnych znaczeń, społecznych reguł interpretacji zdarzeń i takich samych stand-

⁵ W badaniach J. Sinnotta cechy myślenia postformalnego wykazywali również ludzie młodzi, głównie studenci.

ardów oceniania. Źródłem owej zależności jest specyficzny, podstawowy cel podmiotu, wynikający z potrzeby bezpieczeństwa psychologicznego i ukierunkowujący jego dążenia na przystosowanie do środowiska, przynależność do grupy, bycie akceptowanym. Orientacja w świecie oraz kompetencje społeczne sprzyjają osiągnięciu bezpieczeństwa, a także wzrostowi poczucia mocy, ważności.

Ze względu na dominujący na tym etapie rozwoju osobowego rodzaj kształtowanych właściwości osobowości (kompetencje społeczne), sposób ich nabywania (mechanizmy społecznego uczenia się), cel jakiemu służą (adaptacja) oraz reguły wykorzystywane w codziennym życiu („gry społeczne”), omawiany etap można określić mianem etapu *socjalizacji*. Metaforą, która trafnie – jak się wydaje – odzwierciedla istotę rozwoju człowieka na etapie socjalizacji jest metafora „budowania” (kompetencji, pozycji społecznej czy statusu w hierarchii kolektywu).

Ważną konsekwencją zależności podmiotu od otoczenia jest – z punktu widzenia problematyki rozwoju osobowego – to, że ustosunkowuje się on do siebie samego, do formy własnego życia i jego jakości przez pryzmat zadań i oczekiwań społecznych, a w rozumieniu zdarzeń, w jakich uczestniczy, posługuje się sensami kolektywnymi (por. Reykowski, 1995) i takimi samymi regułami interpretacji. Kształtująca się w tym okresie rozwija samowiedza i samoocena (pod wpływem potrzeby znalezienia odpowiedzi na pytanie *jaki jestem* – z punktu widzenia standardów społecznych) w prosty, niemal lustrzany sposób odzwierciedla wiedzę i ocenę na temat jednostki pochodzącą od innych osób (Bem, 1967; Epstein, 1980).

Tak więc, w początkowej, rudymenarnej fazie rozwoju osobowego podmiot w zasadzie spostrzega siebie oczyma innych, jego punkt widzenia własnej osoby jest punktem widzenia osób, które są dla niego znaczące, od których jest zależny, którym ufa jako autorytetom, lub których się lęka. Można zatem przyjąć, że na tym etapie rozwoju ustosunkowanie podmiotu do własnej osoby urzeczywistnia się w przekonaniu: „*Jestem zdefiniowany przez innych*”.

Perspektywa zewnętrzna, społeczna obecna jest również w ustosunkowaniu jednostki wobec otoczenia, wobec innych ludzi. Z jednej strony zależność, z drugiej zaś potrzeba wyzwolenia się z niej sprawiają, że podmiot spostrzega relacje międzyludzkie jako niesymetryczne, heteronomiczne, w których obowiązuje zasada hierarchii, podporządkowania, nierównowagi sił społecznych oraz walki o szeroko pojętą władzę. Język psychologii społecznej w metaforyczny a trafny sposób odzwierciedla istotę reguł rządzących życiem społecznym (np. reguły transakcyjne, „wymiany społecznej”, „gier społecznych”), których jednostka musi się uczyć, one zaś rzutują na jej sposób ustosunkowywania się do ludzi. Ustosunkowania te można określić ogólnie mianem *instrumentalnych*.

Podobnie dzieje się w obszarze odniesień do świata wartości – moralnych oraz religijnych. Początkowo stosunek podmiotu do tych wartości w zasadzie jest nabyty, zapośredniczony normami obyczajowymi oraz wiedzą na ich temat; moralność jednostki

ma charakter moralności kolektywnej, a jej sumienie jest sumieniem społecznym (por. Kohlberg, 1969). Religia zaś pełni w życiu jednostki przede wszystkim funkcję porządkującą, ułatwiającą orientację w świecie wartości oraz pomagającą w dokonywaniu wyborów życiowych. Sposób interpretacji rzeczywistości, posługiwanie się wyuczonymi znaczeniami i logicznymi, obiektywnymi regułami rozumowania sprawiają, że sens zdarzeń oraz sens działań własnych podmiotu na przedwstępnym etapie jego rozwoju jest w zasadzie sensem *narzuconym* (przez innych).

Punktem zwrotnym, decydującym o osobowym charakterze ustosunkowań jednostki na pierwszym etapie jej osobowego rozwoju, zdominowanego przez społeczne determinizmy, jest pojawienie się refleksji, dystansu wobec dotychczasowego obrazu świata i siebie; następuje proces uprzedmiotawiania siebie, rodzi się samoświadomość. Wraz z tym procesem pojawia się krytycyzm, niezgoda na rzeczywistość taką jaka jest, oraz bunt wobec autorytetów. Refleksja i autorefleksja zapoczątkowują wyzwalenie się jednostki spod dotychczasowych wpływów, prowadząc do zmiany orientacji zewnętrznej – na wewnętrzną.

Na rolę świadomości i refleksji w rozwoju sfery religijnej człowieka zwrócił uwagę J. Fowler, określając pierwsze stadium rozwoju religijności mianem wiary refleksyjnej (*individual-reflective faith*) (Fowler, 1981).

Etap II, wstępny, to etap dominacji perspektywy wewnętrznej, podmiotowej, która przyjmowana jest przez jednostkę we wszystkich obszarach ustosunkowań. U podstaw zmiany perspektywy ustosunkowań z zewnętrznej na wewnętrzną tkwi specyficzna dla człowieka potrzeba – autonomii i samostanowienia. Jej realizacja możliwa jest dzięki samopoznaniu, samoidentyfikacji, czyli osiągnięciu przez podmiot tożsamości własnej, wewnętrznej (znalezieniu odpowiedzi na pytanie *kim jestem*). Proces samoidentyfikacji polega na rozpoznawaniu swoich autentycznych, pierwotnych właściwości, tego, co stanowi podstawowe „wyposażenie” psychologicznej jednostki, jej wrodzoną tendencję aktualizacyjną czy behawioralną (Maslow, 1986; McCrae, za: Bryant, Colman, 1997). Procesowi temu sprzyja doświadczanie przez podmiot spójności i ciągłości w sferze myśli, uczuć i zachowań, zaś jego następstwem jest samourzeczywistnianie (Maslow, *op. cit.*).

Realizacja potrzeby autonomii i samostanowienia, równoznaczna z przyjęciem perspektywy wewnętrznej, przejawia się w tym, że podmiot odwołuje się we wszelkich ustosunkowaniach do kryteriów tkwiących w nim samym, w jego psychice, umyśle, a także ciele. Jego osobiste doznania, uczucia, sposób myślenia, stanowią zasadniczą podstawę wartościowania zdarzeń, ludzi oraz własnej osoby; wyznaczają też stosunek do wartości i ukierunkowują aktywność, określając indywidualną formę życia. Rolę wewnętrznego, autonomicznego kryterium w procesie samopoznania i ustosunkowania do własnego życia wyraża przeświadczenie: „*Ja sam definiuję siebie*”. Etap ten można zatem określić mianem *indywidualizacji*.

Ze względu na dominację potrzeby samostanowienia i samourzeczywistniania, adekwatną metaforą obrazującą charakter rozwoju przebiegającego na tym etapie wydaje się metafora „rozkwitania” lub „wzrostu”. J. Rowan (1997) mówi o „Ja rozszerzającym się” lub „Ja rozciągającym się” (*ego-extending*).

W ustosunkowaniu do innych osób przyjęcie perspektywy indywidualnej przejawia się jako zdolność różnicowania, dostrzegania odrębności drugiego, oraz gotowość tolerowania jej. Domagając się akceptacji własnej indywidualności oraz warunków dla jej urzeczywistniania (samorealizacji), podmiot zgadza się na indywidualność drugiego. Znajduje to wyraz w relacjach międzyludzkich, które wraz z rozwojem podmiotu, angażującym jego świadomość i wolę, przybierają charakter symetryczny. Ustosunkowanie do innych na tym etapie rozwoju osobowego określić można zatem mianem *partnerstwa i tolerancji*.

W odniesieniu do świata wartości, perspektywa wewnętrzna, indywidualna uobecnia się w postawie relatywizmu i zgody na różnorodność ocen, także w nieuznawaniu autorytetów a zaufaniu do osobistych, subiektywnych racji i odczuć. Moralność podmiotu staje się moralnością własną, autonomiczną, zaś absolutyzm moralny ustępuje miejsca relatywizmowi. Na płaszczyźnie religijnej postawa relatywizmu uwidacznia się w akceptowaniu różnorodnych form religijności, selektywnym nastawieniu do nich, tolerowaniu odmiennych od własnych obyczajów i tradycji. Podmiot nie dostosowuje się do zasad religijnych, ale religię wykorzystuje do uzasadniania i wspierania własnych przekonań. J. Fowler (1981) określa stadium rozwoju religijnego charakteryzujące się relatywizmem i tolerancją mianem wiary koniunktywnej (*conjunctive faith*).

W fazie indywidualizacji, we wszystkich dziedzinach ustosunkowań, wyraźny jest udział procesów myślenia relatywistycznego. Widać je zarówno w fakcie zmiany orientacji zewnętrznej, społecznej – na wewnętrzną, podmiotową, jak i w typowym dla tego etapu różnicowaniu się obrazu rzeczywistości oraz kryteriów oceniania jej.

Indywidualistyczny sposób interpretacji świata, oparty na wewnętrznych kryteriach znaczeniowości, zrelatywizowanych do osobistych odczuć i przeświadczeń sprawia, że sens zdarzeń oraz sens działań jednostki jest sensem *nadawanym* (przez nią samą).

Etap III, będący etapem właściwego rozwoju osobowego, następuje po rozwiązaniu kryzysu egzystencjalnego „środka życia” (*midlife-crissis*) i ujawnieniu się nowych potrzeb oraz nowych problemów psychologicznych. Charakterystyczne dla tego etapu jest przyjęcie w postrzeganiu świata i siebie w świecie perspektywy ponadpodmiotowej (transpersonalnej) oraz interpretowanie zdarzeń z punktu widzenia pozamodelowych (absolutnych, idealnych) i ponadczasowych (uniwersalnych) wartości. Dlatego etap ten może być określony jako etap *transcendentalizacji*. Procesowi transcendentalizacji sprzyja doświadczanie przemijania, bezpowrotnej utraty młodości, kondycji i atrakcyjności fizycznej, dewaluacji wartości materialnych, a także doświadczanie bezsilności wobec natury oraz przeciwności losu. Równocześnie, związane na ogół z wiekiem wycofywanie się jednostki z aktywnego życia oraz prosta, uporządkowana jego forma ułatwiają na-

bieranie dystansu do zjawisk rzeczywistości, wyzbywanie się emocjonalnego zaangażowania i przez to pomagają w pogłębionym ich rozumieniu. Niektórzy badacze podkreślają, że procesowi rozumienia sprzyja medytacja, modlitwa oraz pogłębione praktyki religijne (Atchley, 1997). Niewątpliwym w procesie rozumienia i samorozumienia wydaje się udział myślenia kontekstualno-dialektycznego i transcendentnego, który zwiększa się wraz z wiekiem jednostki (Pascual-Leone, 1990; Przetacznik-Gierowska, Tyszkowa, 1996).

Rezultatem interpretacji zdarzeń rzeczywistości oraz własnego życia w perspektywie ponadpodmiotowej jest traktowanie przez jednostkę osnowy własnego życia (możliwości, talentów, warunków) jako swoistego daru, jako czegoś danego jej, co należało twórczo rozwijać, chronić lub wykorzystywać we własny, indywidualny sposób; traktowanie zaś konieczności, trudów, ograniczeń i przeciwności jako wyzwań czy zadań (Frankl, 1978; Sujak, 1989). Pojawia się tendencja do takiego myślenia o sobie, które można wyrazić następująco: „*Jestem zdefiniowany przez Innego*” (nie zaś ani przez środowisko społeczne, ani przez samego siebie).

Samorozumienie w perspektywie transcendentnej pociąga za sobą w sposób oczywisty przemianę ustosunkowań wobec otaczającego świata. Drugi człowiek zaczyna być traktowany osobowo, jako podmiot o bezwarunkowej wartości, a relacje międzyludzkie nabierają charakteru spotkania lub dialogu (Buber, Levinas, Rosenzweig i in., za: Baran, 1991). Są one podporządkowane woli służby, bezinteresowności, ofiarności, porozumienia, zgody. Wola ta sprawia, że w relacji z drugim człowiekiem wytwarza się stan osobliwego napięcia, które zostało nazwane przez V. Frankla (1978) noodynamicznym, a które bywa też określane mianem powinności (Galdowa, 1990). Relacja dialogowa wymaga od jednostki ograniczenia potrzeb „ja” (samoograniczenia), odwrócenia od niego uwagi i osłabienia przekonania o jego ważności (deegocentryzacji). J. Rowan (1997) mówi wręcz o redukcji „ja” w procesie jego rozwoju (*egoreduction*).

Wolitywny charakter osobowych relacji – w przeciwieństwie do relacji instrumentalnych, uczuciowych czy partnerskich – tym się odznacza, że u ich źródeł tkwią wartości mające moc pociągania do działań na rzecz drugiej osoby, które pozostają niekiedy nawet w sprzeczności z doraźną osobistą potrzebą czy interesem jednostki. Relacje te są przejawem autotranscendencji (Frankl, 1978) oraz autodeterminacji (Wojtyła, 1982; Bielicki, 1989; Wierciński, 1990). Metaforą stosowną dla tej formy rozwoju, która polega na przekraczaniu czy przekształcaniu granic „ja”, wydaje się metafora *rzeźbienia*, pojmowanego jako „udoskonalanie dzieła poprzez pozbawianie go zbędnej materii” (jest to definicja rzeźby wyrażona przez Leonarda da Vinci). Kierowanie się na co dzień wartościami transcendentnymi, odnoszenie się do wszelkich zdarzeń i odczytywanie sensu życia w ich świetle prowadzi do tego, że życie podmiotu w zasadzie staje się formą parareligii, a jego moralność – moralnością religijną.

J. Fowler (1981) określa ten etap rozwoju, w odniesieniu do rozwoju religijności, mianem wiary uniwersalizującej (*universalizing faith*), zwracając uwagę, że ma ona ugruntowanie w poznaniu kontekstualno-dialektycznym, w umyśle zintegrowanym.

Interpretacja zdarzeń rzeczywistości w kontekście najszerszej całości, obejmującej wymiar transcendencji sprawia, że sens życia jednostki jest sensem *odkrywanym* (przez nią samą).

Syntetyczny opis rozwoju osobowego człowieka w głównych obszarach ustosunkowań przedstawia tabela nr 1.

Tabela 1. Rozwój osobowy w głównych obszarach ustosunkowań

Etapy Obszary	I Przedwstępny	II Wstępny	III Właściwy
Ja	„Jestem zdefiniowany przez innych”	„Jestem zdefiniowany przez samego siebie”	„Jestem zdefiniowany przez Innego”
Inni ludzie	Instrumentalny typ relacji	Partnerski typ relacji	Dialogowy typ relacji
Świat wartości	Moralność (konwencjonalna)	Moralność indywidualistyczna (autonomiczna)	Moralność religijna (sumienia)
Sacrum	Porządkująca funkcja religii	Wspierająca funkcja religii	Sensotwórcza funkcja religii

Związek procesów poznawczych z jednej strony z rozwojem osobowym, a z drugiej z cechami zachowania stwarza podstawę do tego, aby uznać te ostatnie za przejaw rozwoju osobowego. Listę takich cech sporządziła na podstawie badań empirycznych H. Labouvie-Vief (1990). Stwierdziła m.in., że osoby o wysokim poziomie myślenia kontekstualno-dialektycznego potrafią godzić konflikty między impulsami emocjonalnymi i normami społecznymi, między potrzebami własnymi oraz innych ludzi; są mniej konwencjonalne w postępowaniu i artykułowaniu swoich myśli; nie tłumią emocji i nie posługują się mechanizmami wyparcia, lecz świadomie integrują w procesie kontroli; nie projektują emocji, lecz biorą za nie pełną odpowiedzialność, co przejawia się w symetrycznej reprezentacji: „ja – inni”, w gotowości przejmowania na siebie części winy i odpowiedzialności w sytuacji konfliktu; unikają przypisywania innym złych intencji; są tolerancyjne; wykazują duże zrozumienie problemów innych osób bez emocjonalnego angażowania się.

Podsumowanie

Przedstawiona charakterystyka trzech etapów rozwoju osobowego, zdefiniowanego jako przemiana ustosunkowań podmiotu wobec głównych dziedzin rzeczywistości, prowadzi do wniosku, że u podstaw tego rozwoju leżą specyficzne procesy psychiczne. Na etapie pierwszym są nimi procesy *interpsychiczne*, które decydują o so-

cializacji jednostki, kształtowaniu się „ja” społecznego i ostatecznie o tym, że jednostka postrzega świat w perspektywie zewnętrznej, społecznej. Procesy te zdają się pozostawać w wyraźnym związku z poznaniem linearnym, przyczynowo-skutkowym. Etap drugi wyznaczony jest przez procesy *intrapsychiczne*, które prowadzą do subiektywizacji „ja”, co jest równoznaczne z przyjęciem przez podmiot w interpretacji świata perspektywy wewnętrznej, osobistej. Zmiana perspektywy ustosunkowań i różnicowanie się punktów widzenia rzeczywistości możliwe staje się prawdopodobnie dzięki poznaniu relatywistycznemu. Etap trzeci z kolei, to etap dominacji procesów *transpsychicznych* (ponadpodmiotowych), dzięki którym dokonuje się transcendentna obiektywizacja „ja”, a wraz z nią uwalnianie się podmiotu od dotychczasowych zaangażowań. Przypuszczalnie u podstaw tego procesu tkwi poznanie kontekstualno-dialektyczne oraz transcendentalne.

Stan całkowitej obiektywizacji „ja”, oznaczającej absolutną wolność wewnętrzną podmiotu, wydaje się być punktem docelowym (choć w pełni nieosiągalnym) rozwoju osobowego.

Ze specyfiką ostatecznego celu rozwoju osobowego, wyłaniającego się na etapie trzecim, wiąże się jeszcze jedna różnica między nim a etapami poprzednimi. Rozwój do etapu trzeciego przebiega stadialnie, zaś po przekroczeniu zwrotnego punktu transcendentalizacji staje się rozwojem ciągłym, nieskończonym.

LITERATURA CYTOWANA

- Arlin, P.K. (1984). Adolescent and Adult Thought: A Structural Interpretation In: M.L. Commons, F.A. Richards, C. Armon (Eds.), *Beyond Formal Operations*. New York: Praeger.
- Atchley, R.C. (1997). Everyday Mysticism: Spiritual Development in Late Adulthood. *Journal of Adult Development*, 4, 123-134.
- Baltes, P.B., Reese H.W. (1984). The Life-Span Perspective in Developmental Psychology. In: M.H. Bornstein, M.E. Lamb (Eds.). *Developmental Psychology: An Advanced Textbook*. Hillsdale NJ: Erlbaum.
- Baran, (1991). *Filozofia dialogu*. Warszawa: PWN.
- Bee, H.L. (1996). *The Journey of Adulthood*. Stanford: University Press.
- Bem, D.J. (1967). Self-Perception: An Alternative Interpretation of Cognitive Dissonance. *Psychological Review* 1967, 183-200.
- Bielicki, T. (1989). Natura ludzka: jaka jest – i czy jest? *Problemy*, 9, 2-8.
- Binswanger, L. (1963). *Being-in the-World: Selected Papers of Ludwig Binswanger*. New York: Basic Books.
- Bocheński, J.M. (1992). *Współczesne metody myślenia*. Poznań: W drodze.

- Bouveresse, J., Parret, H. (1981). *Meaning and Understanding*. New York: de Gruyter.
- Buber, M. (1993). *Problem człowieka*. Warszawa: PWN.
- Bryant, P.E., Colman, A.M. (red.) 1997. *Psychologia rozwojowa*, przeł. A. Bezwińska-Walerjan, Poznań: Zysk i S-a.
- Epstein, S. (1980). The Self-Concept: A Review and the Proposal of an Integrated Theory of Personality. In: E. Staub (Eds.) *Personality: Basic Issue and Current Research*, New York: Prentice Hall.
- Fowler, J. (1981). *Stages of Faith*, San Francisco: Harper, Row.
- Frankl, V.E. (1978). *Nieświadomy Bóg*. Warszawa: PAX. (1984) *Homo patiens*. Warszawa: PAX.
- Gałdowa, A. (1990). Rozwój i kryteria dojrzałości osobowej. *Przegląd Psychologiczny*, 1, 13-27.
- Gałdowa, A. (1992). *Powszechność i wyjątek. Rozwój osobowości człowieka dorosłego*, wyd. I. Kraków: Platan.
- Gałdowa, A. (1999). *Klasyczne i współczesne koncepcje osobowości*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Gliszczyńska, X. (red.) (1983). *Człowiek jako podmiot życia społecznego*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Ossolineum.
- Harre, R. (1986). *Personal Being. A Theory for Individual Psychology*. Oxford: Basil Blackwell.
- Husserl, E. (1989). Nastawienie nauk przyrodniczych i humanistycznych. Naturalizm, dualizm i psychologia psychofizyczna (przeł. Z. Krasnodębski). W: Z. Krasnodębski (red.), *Fenomenologia i socjologia*, Warszawa: PWN.
- Kohlberg, L., Kramer, R. (1969). Continuities and Discontinuities in Childhood and Moral Development. *Human Development*, 12, 93-120.
- Labouvie-Vief, G., Hakim-Larson, J., De Voe, M., Schoeberlein, S. (1989). Emotions and Self-Regulation: A Life-Span View. *Human Development*, 32, 207-222.
- Labouvie-Vief, G. (1990). Wisdom as Integrated Thought: Historical and Development Perspectives. In: R.J. Sternberg (Ed.), *Wisdom: Its Nature, Origins, and Development*. Cambridge: University Press.
- Labouvie-Vief, G., Diehl, M., Chiodo, L.M., Coyle, N. (1995). Representations of Self and Parents Across the Life Span. *Journal of Adult Development*, 4, 207-222.
- Lowen, A., (1991). *Duchowość ciała*. Warszawa: Agencja Wydawnicza J. Santorski.
- Luijpen, W.A. (1972). *Fenomenologia egzystencjalna*. Warszawa: PAX.
- Masłowski, A.M., (1986). *W stronę psychologii istnienia*. Warszawa: PAX.
- Pascual-Leone, J. (1990). Reflections on Life-Span Intelligence, Consciousness, and Ego Development. In: C.N. Alexander, E. Langer (Eds.), *Higher Stages of Human Development*. New York: University Press.
- Plessner, H. (1988). *Pytanie o conditio humana*. Warszawa: PIW.
- Popielski, K. (1993). *Noetyczny wymiar osobowości. Psychologiczna analiza poczucia sensu życia*. Lublin: RW KUL.

- Przetacznik-Gierowska, M., Tyszkowa, M. (1996). *Psychologia rozwoju człowieka. Zagadnienia ogólne*, t. 1. Warszawa: PWN.
- Reykowski, J., (1995). Kolektywny system znaczeń. W: W. Łukaszewski (red.), W kręgu psychologii czynności. *Kolokwia Psychologiczne*, 5.
- Rowan, J. (1997). The Six Schools of Transpersonal Psychotherapy. In: R. Kociunas (Ed.), *Humanistic Psychology Towards the XXI Century*, Vilnius: Vilnius University.
- Sinnot, J.D. (1994). Development and Yearning: Cognitive Aspects of Spiritual Development. *Journal of Adult Development*, 2, 91-99.
- Straś-Romanowska, M. (1997). Hermeneutyka w psychologicznych badaniach jakościowych. W: A. Gałdowa (red.), *Hermeneutyka a psychologia*. Kraków: Wyd. UJ.
- Sujak, E., (1989). *Życie jako zdanie*. Warszawa: PAX.
- Tomaszewski, T. (1985). Człowiek jako podmiot i człowiek jako przedmiot. W: J. Reykowski, O. Owczynnikowa, K. Obuchowski (red.), *Studia z psychologii emocji, motywacji i osobowości*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Osolineum.
- Tyszkowa, M. (1988). *Rozwój psychiczny człowieka w ciągu życia. Zagadnienia teoretyczne i metodologiczne*. Warszawa: PWN.
- Wierciński, T. (1990). O odrębności taksonomicznej, naturze i istocie gatunkowej człowieka. *Problemy*, 8, 4-11.